

ISSN 1811-1823

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

С. ТҰРАЙҒЫРОВ АТЫНДАҒЫ
ПАВЛОДАР МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІ

ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ СЕРИЯ

1' 2012

ПМУ ХАБАРШЫСЫ ВЕСТНИК ПГУ

Г.Т. КӘРІПЖАНОВА
ҰЛТТЫҚ ТАНЫМДАҒЫ ТҮР-ТҮС КОНЦЕПТІСІ

Кез келген ұлт мәдениетіндегі түр-түс әлемі өзіндік ерекшелікке ие. Түр - түстердің символдық мәні бар. Ол символдық мән әр халықта әр түрлі.

Мәдениеттегі түр-түс арқылы халық өзіндік эстетикалық көзқарасын, эмоционалдық қалпын, адамгершілік түсініктерін, ырымдарын, наным сенімдерін білдірген.

Түр-түс – ұлт мәдениетін танытатын бір тұғыр. Түр-түс ата-бабаларымыздың мифтік түсінігімен астасып жатады.

Түр-түстердің өзіндік сипаты, зерттелу тарихы, семантикасы, қолданылуы т.б. мәселелер төңірегіндегі зерттеуді Ә. Қайдар, З. Ахтамбердиева, Б. Өмірбековтердің «Сырға толы түр мен түс», «Түр–түстердің тілдегі көрінісі»

енбектерінен көруге болады. Бұл енбектерде түр-түстің символдық мәні туралы қарастырылған: «Түр-түске байланысты» әр дәрежедегі, әр алуан, әр типтес символдардың пайда болуына о баста себеп болған не?» деген сұраққа: ең алдымен, жеке адамдардың өзін қоршаған табиғи түрлі түстер мен реңктерге көзқарасы, оларды сезінуі мен қабылдауы», - деп жауап береді [1,746].

Басқа халықтардағыдай қазақ халқы үшін де әлем екі түске – **ақ пен қараға** бөлінген. Оның бірі ақ түс-күллі игі, жақсы қасиеттер бернесі болса, көп жағдайда қара түс-жамандық біткеннің бедеріне ие: «Ақ» дегені – алғыс, «Қара» дегені – қарғыс»; «Ақ»пен «Қараны» шындық айырар»; «Ақ пейілдің аты арып,тоны тозбайды»; «Ақтың отын ақымақ өшіре алмайды»;

«Ақ сауыттың жағасы бар,жеңі жоқ, Шын жақсының ашуы бар,кегі жоқ»; «Ашамай нарға жарасар,ақ түйе барға жарасар»; «Ақ қар көп болса, ақ нан көп болар»; «Ақ сұңқар ұшар жем үшін, ер жігіт туар ел үшін»; «Ақ сөз ащы болар, ғайбат сөз тәтті болар»; «Аштың көңілі ақ ұнда, тоқтың көңілі сағымда»; «Ағын су арнасын табады, ақ адам орнын табады»; «Ақ бидайдың қадірін ашыққанда білерсің,ағарғанның қадірін қыс шыққанда білерсің»; «Ананың алды-ақ жаулық».

Абай Құнанбаев өлеңдеріндегі түр-түс символикасы өзіндік ерекшелікке, символдық мәнге ие. Яғни, «мәдениеттегі түр-түс» арқылы халық өзіндік эстетикалық көзқарасын, эмоциялық қалпын, адамгершілік түсініктерін білдірген. Мысалы,Абай Құнанбаевта ақ түс символдық мағынасында келіп, халықтың ұлттық танымдық жолын білдіреді.

Ынсапсызға не керек

Істің ақ пен қарасы? (29 бет. Интернетта оқыл жүр)

Бұл жерде ақ пен қара карама-қарсы алынып,яғни істің дұрысы, адалдығы ақ, ал істің бұрыстығы қара деп алынған. Іс-әрекет дерексіз, деректі зат сияқты алынған, түсі де анықталған. Халық танымындағы «ақ» түсінің адалдық, пәктік, тазалық мағынасына сүйенген. «Қара» түсі де халық таныма сай мағынасында, яғни «ақ» түске антоним ретінде жұмсалған.

Абайда:

Аққа тартқан,

Жөнге қайтқан,

Ақыл айтар пенде жоқ. (129 бет. Бойы бұлғаң, сөзі жылмаң)

Өлеңде ақ түсі халықтың ақ – пәктік пен ақтықтың нышаны, қуаныш пен жақсылықтың белгісі, махаббат, үміт, қайырымдылық деген ізгі сезімдердің символы ретінде алынатын мағынасында жұмсалған. Қазақ халқының жанына жақын, көңіліне қалаулы түс – **ақ** түс. Себебі, Өйткені бұл – қазақтың ең қасиетті тағамы – сүттің түсі. Жалпы халқымыз киелі нәрселер мен қасиетті заттарды ақ атауымен атап, оларды аққа балаған. Сондықтан да сүттің түсі қазақтың ұлттық танымында көптеген жағымды ұғымдардың нышанына айналған. Мәселен, дүние тұтқасы, барлық тіршіліктің бесігі,

адамзат өмірін өрбітуші ананы ақ ана дейді, оның махаббат-мейірімімен, іңкәрлік сезімімен қайнар бұлақтай құйылған тіршілік нәрін-ақ сүт атаған. Сондықтан қазақ үшін ең жоғары адамгершілік парыз – ананың ақ сүтін ақтау. Халық «аққа Құдай жак» деп бекер айтпаған. Мысалы, Абайда:

Ойым да ақ, жарым да ақ,

Кеңімді, тарамды

Қарасам пайымдап,

Сөзің сол сарынды.

(Болды да партия, 196 бет).

Ақтың «тазалық» мәнін білдіруін қайтыс болған адамды ардақтап, кастерлеп қою салтынан да байқаймыз. Мысалы, Абайда:

Ақ койлекті бітіріп,

Кебінім деп киді, өлді...

(Асқа, тойға баратуғын, 103 бет),-деген жолдар кездеседі.

Ақ түстің «таза» деген тура мағынасымен сабақтас ауыспалы, «басқа нәрсе араласпаған» мағынасының тектілігі, яғни хан, бек, төре тұқымына тәндікті аңғартатын да мәні бар. Ертеде ханды сайлағанда, оны ақ киізге отырғызып, топ алдынан көтеріп өтетін болған. Ақтың бұл сынды мағыналарымен «сұлулық», «келбеттілік», «әдемілік» ұғымдары астасып жатады. Мысалы, Абайда:

Ақ тамақ, жызыл жүз,

Қарағым, бетіңді аш!

Қара көз, имек қас,

Қараса жан тоймас.

Аузың бад қызыл гүл

Ақ тісің кір шалмас.

Ақ етің үлбіреп,

Өзгеше біткен гүл

(Көзімнің қарасы, 115 бет)

Ақ түстің «киелілік», «қасиеттілік» мәнін әулие - әнбиелерді сипаттауынан да көруге болады. Мысалы, халық ұғымында Қыдыр бабамызды ақ сақалды, ақ сәлделі, ақ шапанды қария ретінде сипаттайды.

Ақ түсті жақсы ниет, ырым, жақсылық деп есептеген қазақтар ырымын да ақ қой сойып бата алу да кездеседі.

Отқа май салынып, келінің беті ашылғаннан кейін сол жақтағы келінді енесі шақырып оң жаққа отырғызады. Сонан соң ортаға ақ бұл тастайды. Оны отырғандар бөліп алады. Мұнадағы мән: бірінші, келінді өзінің қызындай көретіндігін, оның өз қызы отырған қадірлі орынға лайық екенін білдіреді; екінші, ортаға ақ бұл тастау – түтін басынан молшылық, жақсылық үзілмесін дегені.

Ақ түстің «таза» деген ауыспалы, «басқа нәрсе араласпаған» мағынасы тектілікті, яғни хан, бек, төре тұқымы деген ұғымды береді. Мысалы: *ақсүйек*.

ақ орда, ақ үй т.б. ертеректе хан сайлағанда, оны ақ киізге отырғызып, топ алдынан көтеріп өтетін болған. Ақ түсі сонымен бірге «сұлулық», «келбеттілік», «әдемілік» ұғымдарын білдіреді. Мысалы, ақ құба, ақ тамақ, ақ мандай, ақ дидар, ақша бет, ақ білек т.б. тұрақты сөз тіркестері тілімізде кездеседі.

Борандай бүрк-сарқ етіп долданғанда

Алты қанат ақ орда үй шайқалды (Қыс, 55 бет)

Алты қанат ақ орда қазақ ұғымындағы сұлулықты, әдемілікті бейнелейді.

Оқыған білер әр сөзді,

Надандай болмас **ақ** көзді.

(Біреуден біреу артылса, 64 бет)

«Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» қара сөзінің мағынасына қатысты берілген сөздерден *түстік, белгісіздік, қайғы-уайым, қатыгездік, киелілік, қасиеттілік, қарапайымдылық* мағыналарын тануға болады. Бұл мағыналар қара сөзінің ұғымдық нышандық, яғни таңбалық белгісін де білдіріп тұр. **Қара** сөзінің тура мағынасы – «*ақтың қарама-қарсы түрі*». Бұл оның негізгі мағынасы. Қазақ мәдениетінде ақтың антиподы ретінде **қара** түс қолданылып, ақ-қара бинарлық жүйесін құрайды. Мысалы, Абай ақын өлеңіне үнілсек,

Ақылды қара қылды қырыққа бөлмек,

Әр нәрсеге өзіндей баға бермек. (Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек, 11 бет)

Сонымен бірге ақ-күннің, қара-түннің символдық белгісі. Осының негізінде мәдениеттанушы ғалымдар Ж. Каракузова, М.Ш. Хасанов бұл түстерді әйелдік және еркектік сипаттарға ие деп санайды. Бұдан жұптық бейне, яғни тіршіліктің негізі танылады. Дүниеде қарама-қарсылықсыз еш нәрсе жоқ. Қарама-қарсылықсыз дамудың жүзеге асуы да мүмкін емес. Бұл – дәлелденген диалектикалық өмір заңы. Оны нақты түрде былай деп көрсетуге болады: ізгілік пен жауыздық, әділеттілік пен әділетсіздік, адалдық пен арамдық, пайда мен зиян т.б. Демек, өмірдің мәні қарама-қарсылықтың бірлігі мен күресін тану, жеңу болса, сол түсінік қазақ ұғымында ақ пен қара айналасынан орын алады. Сонда қуаныштың, адалдықтың, сән-салтанаттың, жақсылықтың символына айналған ақ түске қарама-қарсы қайғы-қасіреттің, жамандықтың белгісі ретінде қара түс.

Абайда:

Қара басқан, қаңғыған

Хас надан **нәні** ұға алсын? (Өзгеге, көңілім, тоярсын, 98 бет),
- түрінде кездеседі.

Мысалы: «**Қара** жерге қарыз арқалама»; «**Қара** жерді жамандама – қайтіп сонда барарсын, Қауым елді жамандама – қарғысына қаларсын»; «**Қара** күн басына тумай **қара** су кешпе»; «Қасапшыға мал қайғы, **Қара** ешкіге жан қайғы»; «Жауды **қара** кашырды, Батыр атақ Барақта калды»; «Өрмекшінің торы – **қара** шыбынның соры»; «Кемеңгер келістіден шығар.

Қара байыр желістіден шығар»; «Кәрі атың мақтаған **қара** жаяу қалар»; «Қазанға жолама, қарасы жұғар, Жаманға жолама, жаласы жұғар»; «Қайғысы жоқ адамға қара көже балмен тең, Қайғысы көп адамға кең дүние жермен тең»; «**Қара** көзден нұр тайса, қарға адым жер мұң болар»; «Жаман адам – құлқынның **қара** қабы, Жаксы адам – адалдықтың тағы»; «Жакыныңды жаралама, Алысты **қаралама**».

Абай өлеңдерінде:

***Қара қарға** сықылды шуласар жұрт,*

Кім көп берсе, мен соған серт берем деп. (Қартайдық, қайрат қайтты, ұлғайды арман, 13 бет) немесе

*Қарындас **қара** жерге тыға алмай жүр,*

Бірінің бірі сөзін құп алмай жүр.

Қайғы-қасіреттің белгісі европалықтарда – қара түс, ал австралиялықтарда – **ақ** түс болған десе, қазақтар үшін – **қара** түс. Оған тіліміздегі: қара жамылды, қара қағаз, қаралы ат, қаралы дауыс, қаралы болды, қаралы күн тәрізді сөз оралымдары дәлел болады. Абайда:

*Жарқ етпес **қара көңілім** не қылса да,*

Аспанда ай менен күн шағылса да,

Дүниеде сірә сендей маған жар жоқ,

Саған жар менен артық табылса да. (Жарқ етпес қара көңілім не қылса да, 90 бет)

Қара түс бұл өлең жолдарында қайғылы, уайымға салынған деген мәнді арқалайды.

Қаралы үйге қара тігуде қайтыс болған кісінің жас ерекшелігі ескерілген. Егер өлген адам жас болса – қызыл, орта жастағы адамға – қара, ал қарт болса – ақ орамал байлаған.

Қара жамылу орта жастағы адам қайтыс болып, әйелі мен балалары жетім қалуына байланысты айтылған. Себебі қазақтар қаралы киімді әдейі тікпеген. Орта жастағы адам қайтыс болғанда әйелдер әшекейін алып тастап, иығына қара жамылған. Еркектер белін буып, қолына таяқ ұстаған. Қазақ салты бойынша күйеуі қайтыс болған әйел қара киінген, қызы үстіне ақ киім, басына қызыл бөрік киген. Күйеуі қайтыс болған әйел басына қара жаулық салса, ұлын жоқтаған ана басына ақ орамал тартқан. Ара-тұра осы тәріздес синкретті қолданыстар орын алса да, қазақ үшін қайғы белгісі-қара түсін қолдану кең етек алған деуге болады. Абай Құнанбаев поэзиясына да қара түс осындай мәнге ие.

Қайғың болар шермен тең,

***Қара көңілім** жермен тең (Қыз сөзі, 85 бет).*

***Қара тастан** басқаның бәрі жадырап.*

Бір сараңнан басқаның пейілі енер.

Фалым Б. Қасым қара түске байланысты толыққанды тұжырым жасаған: «**Қара** сөзінің архисемасына зер салсақ, көне түркі тілінің өзінде бірнеше

мағынасы болған. Ал монғол тіліндегі **хар** сөзі қазақ тілінде **қара**, өзінің мағыналық жағынан үйлесіп, сәйкес келеді. Көне түркі тілінде де, монғол тілінде де және басқа түркі халықтарының тілінде негізгі мағынасы мен кейінгі мағыналық дамуы бірдей деуге болады. Барлық тілде де жалаң, күрделі түрде де қолданылған. Көне жазба ескерткіштегі: 1. қара (түс); 2. түнек (жарық жоқ); 3. ауыс. Бақытсыздық, сәтсіздік, қайғылы; 4. ауыс. Жамандық, қара көңіл; 5. ауыс. Күнделікті, жай; 6. лас» [2, 97 б].

Әйтсе де, ортақ ұқсастықтармен қатар, қара түске байланысты ұлттық дүниетанымымызда ерекшеліктер де байқалады. Қара түс «қасиетті» деген мағынаға да ие, мысалы, «**Қара дәмалақ қазақ баласы**», «**Қаракөз қазақ қызы**», «**Қара шаңырақ**» тіркесін талқылайтын болсақ, жалпы шаңырақ атадан өкеге, әкеден балаға, соның ішінде от басындағы кенже ұлға мирас болар, үлкен үй мағынасында қолданылатын түркі әлемінде-мәдениеті мен дүниетанымында өте бір маңызды да, мәнді концептілер құрамына енеді. Оның дөңгелек формасының өзі символикалық белгілер жүйесінде шексіздік, ұрпақ жалғастығын білдіретінін де айта кеткен жөн. **Абайда:**

Өзім де басқа шауып, төске өрледім,

Қазаққа қара сөзге дес бермедім. (Жасымда ғылым бар деп ескермедім, 10 бет). **Қара** заттың түсін білдіретін негізгі мағынасынан әлдеқайда кен ұғымда. Демек **қара өлең** дегеніміз – байырғы өлең, өлеңнің бастапқы қалпы деген сөз. **Қара тас, қара халық, қара сөз, қара көңіл** деген тіркестердегі анықтауыштар тек түсті ғана білдіріп тұрмағандығы түсінікті: қатты, селт етпейтін жансыз, қатып қалған тас, негізгі халық, бастапқы сөз, қайғылы көңіл деген ұғым береді. Өлеңдегі **қара сөз- «Қасиетті қара өлең»**- деген сөздегі оймен мәндес, яғни шешен сөз деген ойды береді. Сөздің түсін анықтап тұрған жоқ, шешен сөз, қызыл сөз, қасиетті сөз деген мағынаны білдіреді.

Түр-түстердің символдық мәні туралы Ә. Марғұлан: «**Көк** түс-көкке табынудың, аспанның символы, **қызыл** – оттың, күннің, **ақ** – шындықтың, қуаныштың, бақыттың, **сары** – ақыл-ойдың, **қара** – жердің, **жасыл-көктемнің, жастықтың** символы», - деп жазады [3, 256 б].

Түр-түстің символдық мағынасына байланысты ғалым Ислам Айбарша: «Түр-түсті білдірер символдар жүйесі қандай да болмасын ұлттың дәстүрлі дүниетанымының негізгі танымдық қолтарының бірі болып табылады» - дейді [4, 21 б].

Ата-бабаларымыз дүниені төрт бұрыш деп түсініп әрі әр бұрышқа өзіндік символдық реңк – түс берген. Атап айтқанда, шығыс-көк түс, оңтүстік – қызыл түс, солтүстік – қара түс, батыс – ақ түс деген күн айналымына негізделген таным. Қазақ ұғымында «**көк**» түс – аспанға берілген оның тәңірлік сипаты болған. Мысалы: «Күн сіркіресе, **көк** дүркірейді»; «Сәуір болса, күн күркірер, Күн күркіресе, **көк** дүркірер»; «Жаманның тілі ашы, **Көк** мияның гүлі ашы»; «Көп ұнатса, **көк** тоқтыны сойып ал»; «Көбік қарда түлкі ойнар, **Көк** көрпеді жылқы ойнар» т.б. *Көк түйнек, көк сабақ, көк сағал*

дегенде егістің, бақша дақылдарының әлі піспеген, шикі екенін білдірген. Абай өлеңінде осы көк түстің жас деген мағына бергендігін аңғарамыз.

Көп жасамай, көк орган,

Жарасы үлкен жас өлім. (Немере інісі өлгенде айтқаны, 170 бет)

Көк- жас деген мағынаны береді.

Біреуі –көк балдырған, бірі –қурай,

Бір жерге қосыла ма қыс пенен жаз? (Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында, 174 бет)

Көк түс- көктем мезгілің, жас шөптің шығуына байланысты жыл мезгілін суреттеп тұр.

Адамның кейбір кездері

Көңілде алаң басылса;

Тәңірінің берген өнері

Көк бұлттан ашылса. (Адамның кейбір кездері, 179 бет)

«Көк судың тоғы болмас» дегенде нәрі жоқ лдеген мәнде жұмсалады. Көк бұлт деген- уайым мен қайғыдан серпілсе, алаңсыз күй кешсе деген ойды ашуға жұмсалады. Ал мына жолдарда **көк** түсі тура мағынада.

Көк ала бұлт сөгіліп,

Күн жаадаы кей шақта. (Көк ала бұлт сөгіліп, 180 бет)

Көптің бәрін көп деме, көп те бөлек,

Көп ит жеңіп, көк итті күнде жемек. (Көк тұман –алдындағы кетір заман, 186 бет)

Адамның мінез ерекшелігін береді. Көк лексемасы түсті білдіріп тұрған жоқ. Көк түсі топтан ерекшелендіріп, дараландырып тұр. Көк бөрі деген тілімізде ұғым бар. Көк – қасиетті, мықты деген ұғымды білдіреді.

Көк түсті киелі санаумен байланысты халық шығысты да қасиетті санап, шығысқа қарап тілек тілеген киіз үйдің есігін шығысқа қаратып ашқан. Бұның бәрі ұлы«көк»аспан тәңіріне табынудан келіп шыққан. Демек, көк түс- адалдықтың, мәңгіліктің, тұрақтылықтың символы ретінде танылған. Бұл- халық танымының айнасы. Ол халық рухының бет-пердесін, ұлттық рухтын шырқау биікке, жоғарыға, тазалыққа, руханилыққа ұмтылысын танытады. Сонымен қатар тілімізде **көк түсі** – тек зиялылық, қарапайымдылық, ойлылық, іскерлік т.б. реңктерді білдіріп қоймастан, әр түрлі ойсыздық, сенімсіздік, тұрақсыздық т.б. ұғымдарының белгісін сипаттайтынын айта кетуге болады.

Қызыл түс о баста Күннің, Оттың түсіне байланысты қабылданып, күні бүгінге дейін көптеген халықтар үшін солардың символы ретінде қасиетті түс болып саналады. Мысалы: «Қылымсыған қыз **қызыл** көйлек киеді»; «Ананың көзі қызында, қыздың көзі **қызылда**» т.б. Сонымен қатар, қызыл түске қатысты мақал – мәтелдер: «Ашуы қысқанның көзі **қызарар**, Ашуы басылса, жүзі **қызарар**»; «**Қызыл** тілден ашығанда у тамар»; «Қиядағы

қызыл түлкіні, қияннан соққан бүркіт алар»; «Өнер алды – қызыл тіл»; «Қызыл гүл де қурайды»; «Қисық бұтаққа да қызыл жиде бітеді»; «Қызыл жұлдыз күндіз де, түнде де жарқырайды».

Абайда:

Сайра да зарла, қызыл тіл,

Қара көңілім оянсын.

Қызыл лексемасы - бұл жерде шешен сөз деген мағынада.

Сонымен бірге, қызыл сөзінің «жас, жаңа туған» деген де мәні бар екенін тіліміздегі қызыл шақа, қызыл қарын жас бала т.б мысалдармен қатар тұрмыстық салт-дәстүрлер де көрсетеді. Мысалы, қазақ әдеті бойынша жаңа туған баласы бар үйге қызыл жалау байлаған. Мұны көргендер, атнен, көлікпен қатты жүріп келмеген. Қатты келсе, бала шошып қалады деп ойлаған.

Абай өлеңдеріне келер болсақ, қызыл түсінің символдық мәнінде қолданғандығына көз жеткіземіз.

Мысалы,

Толғауы тоқсан қызыл тіл

Сөйтеймін десең, өзің біл

Қызыл түс – өткірлік белгісі. Сөйлеуде, поэзияда сөздің шебер қолданысында қызыл түс тура мағынасында емес, ауыспалы мағынада қолданылуы жиі кездеседі .

Сөз айттым «Әзірет Әлі», «айдаһарсыз»,

Мұнда жоқ «алтын иек, сары ала қыз».

Кәрілікті жамандап, өлім тілеп,

Болсын деген жерім жоқ жігіт арсыз.

Әсіре қызыл емес деп жиренбеңіз,

Түбі терең сөз артық, бір байқарсыз.

Бұл жолдарда сырлы, бояулы, айшықты сөз емес деп ойламаңыз, қарапайым болса да мағыналы сөз деген ойды білдірген. Акын өлеңінде «Қызыл» түсті – шешен, өткір тіл деген мағынада жұмсайды.

Азалы ақ көрпесін сілке тастап,

Жер күлімдер, өзіне шырай беріп.

Қызыл арай сары алтын шатырына

Күннің кешке кіргенін көрді көзім. (Жазғытұры, 100 бет)

Табиғи құбылыстарға байланысты туындаған қызыл сөзімен тіркестегі қызыл іңір, қызыл арай, қызыл су тіркестері күнге қатысты алынғандығын Абай поэзиясында кездестірдік. Мысалы, берілген үзіндіде қызыл түсті алуға болады.

Қызыл балақ қыранның

Балапанын дерт алды.

Көп жасамай, көк орган,

Жарасы үлкен жас өлім. (Немере інісі өлгенде айтқаны, 170 бет)

Қызыл балақ қыранның– деген тіркестегі қызыл сөзі мықтылық деген ұғымды үстейді. Мықты болса да балапанының өліміне араша түсе алмайды.

Қызыл түсі қайғы-қасірет, қиыншылық, өлім ұғымының орнына да қолданылады. Мысалы Абайда:

Қыс-қыстаудың – қып-қызыл ол бір пәле,

Оралып ешбір шаруа оңалмай жүр. (Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да, 18 бет)

Ақын қыстың қысымын қызыл түс арқылы суреттеп отыр. От, соғыс, қиыншылық қызыл түс арқылы да бейнеленеді. Қызыл түс жастықтың, әдемілік, сұлулық, өткірліктің символы болумен қатар, қатыгездіктің, ашудың белгісін беретін түстары да бар екен.

Қазақ танымында ерекше күрделі мәні бар түс – ала түс. Ала түс «әр түрлі түсті» деген ұғымынан абстракцияланып, «ынтымақ-бірлігі жоқ, пәтуасыз» деген мәнді білдіреді. Оған тіліміздегі келесі мақал-мәтелдер куә: «Ала қойды бөле қырыққан жүнге жарымайды»; «От басы ала болса, Кереге бас сайын пәле болар»; «Ала аяқ күніні алпыс аттайды»; «Жылан шаққан адам ала арқаннан аттамайды»; «Адам аласы ішінде, Мал аласы сыртында»; «Ақымақтың ала, құласы болмайды»; «Бір биеден ала да, құла да туады»; «Көздің аласынан сөздің аласы жаман».

Абайда:

Сабырсыз, арсыз, еріншек,

Көрсеқызар, жалмауыз,

Сорлы қазақ сол үшін

Алты бақан ала ауыз.

(Сабырсыз, арсыз, еріншек, 40 бет)

Ала сөзінің тұсау кесуде қолдануы да ерекше назар аудартады. Тұсау кесу - өмір жолының сәтті болуы үшін ақ ниетпен жасалатын ырым. Осы арада баланың аяғына не себепті ала жін байланады, қара, қызыл, көк жіп неге байланбайды деген сұрақ тууы мүмкін. Бүгін қатысты мәліметті А. Ғұзыханның «Қазақтардың дүниетанымы» еңбегінен кездестіреміз: «Көпшілік жағдайда тұсау кесуде ала жіп алынады. Ала жіпті пайдаланудың өзіндік мәні бар. Лұқпан хәкімнің айтуы бойынша, өмірде он жүп болады. Солардың бірі – ақ пен қара. Есілген жіптің бір қабаты – ақ, екінші қабаты қара-болып келеді. Жіптің екі қабаты ажырамастай астасып, кезек алмасып, тығыз өріліп отырады. Бұл тоқтаусыз ауысып келіп отыратын күн мен түннің белгісі. Сонымен қоса, жалпы өмір, тіршіліктің ишара тұспалды бейнесі болып саналады. Сондықтан да қазақ халқы ала жіпке киелі деп қарап, айрықша мән берген. «Біреудің ала жібін аттамау» деген сөз көпшілікке түсінікті, кісіге қиянат жасамау мағынасында қолданылады» [5,36-376].

«Ала жіпті қолдану» ала жіпті аттамайтын адал азамат болсын, пәле жаладан сау болсын деген тілектен туған. Сол жіппен енді-енді апыл-тапыл

басуға ұмтылған баланы кәдімгідей тұсап, оны аяғын жылдам басатын адамға қидырады. Жайбасар, сүріншек адамдарға кестіртпейтіні де белгілі. Баланың тұсауы кесілген соң, қолынан ұстап тез-тез бастырады, жүгіртеді, шашу шашылып, тұсау кесер жыры айтылады. Тұсау кесу-адам өмірінің жаңа сатысы, ырым арқылы орындалатын адамның жолын ашудың символы. Тұсаудың негізгі қызметі аттың ұзаққа кетіп қалмауы үшін ат аяғына салынатын құрал екені мәлім. Яғни тұсау-жүруге кедергі болатын зат. Ырымның негізі енді – енді жүре бастаған сәбидің аяғын байлап тұрған тылсым күш бар, соны қиып жіберсе, бала жүгіріп кетеді деген магиялық ұғымнан туған. Адам өмірінде де көп кедергілер болып, жолы болмай жүрген кездері болады. Сондықтан да баланың жолында кедергі болмасын деп, тұсауды қиюы «енді жолы ашық болады, жолы болғыш болады» деп жақсылықты ырымдаудан туған. Бұл ұлт мәдениетінің өзіндік бір көрінісі ретінде бүгінгі күнге де жетіп, жалғасын тауып отыр. Біздің көңіл бөліп отырғанымыз-тұсау кесу салтында ала жіпті қолданудың символдық мәні.

Ала жіп билік айту үстінде де қолданылады. Араздасқан екі адамды билер татуластырған кезде оларға ала жіп ұстатып тұрып, ортасынан қиып жіберетін болған. Ала жіпті қиюдың мәнісі: егер уәде бұзып, бір-бірімізге жаулық жасасақ, Тәңір бізді жазалап, осы жіптей қиылып қалайық деген ұғымның символдық белгісі. Қазақта ешкімге қиянат жасаған жоқпын деудің орнына, “ешкімнің ала жібін аттаған жоқпын” дейтіні де сондықтан. Яғни ала жіп-қасиетті ұғымның символы. Ит-құс тимесін, кірмесін деп, қораға ала жіп құрып қоятын салт та осыған меңзейді.

Ала жылан, аш бақа күнілдектер

Кісі екен деп ұлықтан ұялмай жүр.

Ақын өлеңіндегі ала түсі мұнда өмір, тіршілік, қарама-қайшылық сияқты ұғымдармен байланысты алынады. Мына өлең жолында «ала» лексемасы түсті ғана білдіріп тұрған жоқ, жылан сөзімен, яғни метонимиямен қатар келіп, зұлымдық, жаманшылықты береді.

Кәмшат бөрік, ақ тамақ, қара қасты

Сұлу қыздың көріп пе ең мұндай түрін?

Аласы аз, қара көзі айнадайын,

Жүрекке ыстық тиіп салған сайын,

Үлбіреген ақ етті, ашық жүзді,

Тісі әдемі көріп пе ең қыздың жайын?

(Білектей арқасында өрген бұрым, 87 бет)

Ала – тура мағынасында да қолданылған.

Демек, ала түс ақ пен қара түстерінің араласуынан туған тура мағынасының негізінде абстракцияланып, бір жақты емес мәндерімен астасып жатады.

Қазақ халқының түсінігінде момындық, қарапайымдылықты бейнелейтін түс – **қоңыр** түс. Қоңыр түстік мағынасынан басқа мынадай: қоңыр күй,

қоңыр дауыс, қоңыр күз, қоңыр кеш, қоңыр жел, қоңыр кабак, қоңыр саз, қоңыр самал, қоңыр салқын, қоңыр тірлік, майда қоңыр, қоңыр дала түрінде қолданыс тауып, күнделікті тіршіліктің жанға жайлы, мамыражай, кейде тіпті жұпыны да сыпайы қалпын суреттейді. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» қоңыр түсіне байланысты тура және ауыспалы сөздер тізбегі берілген, мысалы: қоңыр, қоңыр ала, қоңыр аю, қоңыр ән, қоңыр бел, қоңыр дауыс, қоңыр жел, қоңыр жүз, қоңыр көлеңке, қоңыр күз, қоңыр қаз, қоңыр леп, қоңыр салқын, қоңыр тарту, қоңыр үн». Қоңыр– алдымен қауіпсіздік, тыныштық, мамыражай тірлік белгісі.

Абай өлеңдерінде:

Қоңыр көрер, кем көрер.

(Менсінбелші ем наданды, 118 бет)

Ішек бойлап он саусақ жорғаласа,

Бейіштің үні шығар қоңыр салқын.

(Дж. Байрон –М.Ю. Лермонтовтан, 132 бет)

Қойдан **қоңыр**, жылқыдан **торы Бәкен**,

Адалдыққа бар елдің зоры **Бәкен**. (Қыздарға, 149 бет)

Сары түсінің де қазақ және басқа тілдерде негізгі түстік мағынасынан басқа ауыс мағыналары бар.

Сөздіктерден алынған сөздерді саралау арқылы **сары** сөзінің нышандық белгісін және түрлі мағыналық ерекшелігін айқындауға мүмкіндік туды. **Сары** сөзінің алдымен мынадай мағыналық түрлері байқалды: түстік мәні, тоқшылық, бейбітшілік мәні, парасаттылық, толыскандылық, уайым-қайғы мағыналары. Бұлар сары түсінің тілдік таңбалық ұғымын да білдіреді.

Сары сөзінің ауыспалы мағынасы тілімізде жағымды, жағымсыз түрдегі таңбалық белгімен көрінеді:

Сары – байлықтың белгісі. Тілімізде кездесетін «Қағанағы қарық, сағанағы **сарық**» тіркесінің бүтінде мағынасы көмескі секілді көрінгенімен, бұндағы **сарық** сөзі алтын, яғни көл-көсір байлық мәнінде қолданылғандығын байқауымызға болады.

Абай поэзиясындағы көрінісі:

Сап, сап, көңілім, сап, көңілім!

Сабыр түбі – сары алтын.

Сары сөзінің бір мағынасы – кеңдік. Тілімізде сары сөзі дала, арқа, жазық, бел, жайлау т.б. көптеген сөздермен тіркесе келіп, кең, шексіз, ұшы қиыры жоқ деген мағыналарды білдіреді.

Абайда:

Самородный сары алтын,

Саудасыз берсең алмайды

Саудыраған жезіне.

Саудырсыз сары қамқаны

Садаға кеткір сұрайды

Самарқанның бөзіне.

(Патша құдай, сиындым, 27 бет)

Қымбат пен арзан дүниені салыстыру мақсатында жұмсалған.

Сұр түс те қазақ танымында өзіндік мәнге ие. Мысалы, суықтық, ызғар, қиындық сұр арқылы бейнеленсе, адамның көңіл күйі, салқындық, долы мінез, ренжу, қиналу сәттері сұр түс арқылы беріледі. Мысалы,

Күңгірт көңілім сырласар

Сұрғылт тартқан бейуаққа,

Төмен карап мұңдасар,

Ой жіберіп әр жаққа. (Көлеңке басын ұзартып, 205 бет).

Сұр бұлт түсі суық қаптайды аспан,

Күз болып, дымқыл тұман жерді басқан.

Жасыл шөп, бәйшешек жоқ бұрынғыдай,

Жастар күлмес, жүгірмес бала шулай.

Сұр бұлт тек бұлттың түсін ғана сипаттап тұрған жоқ, сонымен бірге ызғар, күзгі суық, жаңбырлы, қыс ызғарының лебі сұр түс арқылы бірге өріледі.

От жақпаған үйінің **сұры** қашып,

Ыстан қорыққан қазақтың құрысын заңы. (Күз, 52 бет)

Сұры қашып, күйісі кетіп, берекесі кетіп деген ауыспалы мағынада жұмсалған

Сұрғылт тұман дым бүркіп

Барқыт бешпент сулайды.

127 бет (Сұрғылт тұман дым бүркіп)

Тұманның түрі ғана емес, суықтық та беріледі.

Демек, кез – келген мәдениеттегі түр-түс өзіндік символдық мәнге ие болып келеді. Бұл тәрізді символдар адам баласының сан ғасырлық тәжірибесінен қорытылып шыққан, тарихи жағынан қалыптасқан белгілі бір түсініктің, философиялық ой мен ұлттық дүниетанымның жемісі.

Қай халықтың болмасын, тұрмысы мен танымындағы бар дүние сол халықтың жадында сақталып, тек тілінде ғана көрініс табады. Тіл арқылы мәдениетті: халықтың тарихын, салт-дәстүрін, мінезін, менталитетін танимыз. Халықтың дүниетанымы негізінде қалыптасқан мәдениеттің кейбір құпия сырлары тілдегі символ сөздерде жасырынған. Қазақ халқының ұлттық танымында қалыптасқан әрбір түр-түстік символдар халықтың рухани-материалдық мәдениетінен де, салтынын да орын алады. Бұл әр халықтың түр-түс табиғатын өзінше танып, өзінше анықтап, өз тілінде ат қойып, күнделікті қолданысына енгізуіне байланысты болса керек. Әлем бейнесі мен ұлттық мәдениет, халықтың салт-дәстүрлері мен сенімдері, сол тілде сөйлейтін халық тарихы көрініс табатын кез-келген халық ұғымындағы түр-түстік символдар баға жетпес лингвистикалық қазына болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Қайдаров Ә, Ахтамбердиева З. Өмірбеков Б. Түр-түстердің тілдегі көрінісі. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 160 б.

2 Қасым Б.Қ. Қазақ тіліндегі күрделі сөздер: уәждеме және аталым. - Алматы, 2001. - 313 б.

3 Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті. Фил. ғыл. докт. дисс. - Алматы, 2004, - 251 б.

4 Ғұзыхан А. Қазақтардың дүниетанымы. - Алматы, 2001. - 137б.

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ. Материал 19.01.12. редакцияға түсті.

Г.Т. КАРИПЖАНОВА

КОНЦЕПТЫ ЦВЕТА В ПОНЯТИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ КАРТИНЫ МИРА

G.T. KARIPZHANOVA

THE CONCEPT OF COLORS IN THE NATIONAL PICTURE OF THE WORLD

Резюме

В статье определяются характерные черты концепта «цвета» на основании произведений Абая Кунанбаева.

Resume

In the article the characteristic features of the concept of «colors» on the basis of creations of Abay Kunanbaev are defined.